

وزارت مسکن و شهرسازی
معاونت شهرسازی و معماری

آمایش سرزمین

تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران

فیروز توفیق

مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران

توفیق، فیروز، ۱۳۱۳ -

آمایش سرزمین: تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران/ مولف فیروز توفیق؛ ویراستار پروانه شاه حسینی. - تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۴. بیست و هفت، ۵۲۱ ص؛ مصور، نقشه، جدول.

ISBN 964-6301-27-4

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه.

۱. آمایش سرزمین - ایران. ۲. عمران منطقه‌ای - ایران. ۳. فضا در اقتصاد. ۴. ایران - سیاست اقتصادی. ۵. منطقه‌بندی اقتصادی. ۶. سیاست محیط زیست - ایران. الف. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران. ب. عنوان. ج. عنوان: تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران.

۳۰۷/۱۰۹۵۵

ت ۹ الف / HT۳۹۵

۲۹۰۴۱-۸۳م

کتابخانه ملی ایران

وزارت مسکن و شهرسازی - معاونت شهرسازی و معماری

✠ مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران

آمایش سرزمین: تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران

مؤلف: دکتر فیروز توفیق

ویراستار: دکتر پروانه شاه حسینی

چاپ اول: ۱۳۸۴

تعداد: ۲۰۰۰ جلد

چاپخانه: غزال

قیمت: ۵۵۰۰ تومان

شابک: ۹۶۴-۶۳۰۱-۲۷-۴

حروفچینی: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران

حق چاپ برای مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران محفوظ است

فهرست مطالب

پانزده	آغاز سخن
نوزده	مقدمه
بیست و سه	پیشگفتار مؤلف
۱	■ فصل یکم: سابقه برنامه‌های فضایی در ایران
۲	۱. آمایش سرزمین در ایران
۵	۲. طرح جامع سرزمین و طرح‌های کالبدی ملی و منطقه‌ای در ایران
۶	طرح کالبدی ملی
۹	مطالعات منطقه‌ای
۱۲	۳. سازماندهی کتاب
۱۵	کتابشناسی فصل اول
۱۹	■ فصل دوم: گونه‌گونی طرح‌های فضایی
۲۲	۱. تجربه‌های تاریخی متفاوت: فرانسه
۳۱	۲. تجربه‌های تاریخی متفاوت: جمهوری فدرال آلمان
۳۶	کتابشناسی فصل دوم
۳۷	■ فصل سوم: طرح‌های فضایی در کشورهای اروپایی با نظام حکومتی بسیط
۳۷	۱. نظام حکومتی و برنامه‌ریزی فضایی
۴۰	۲. دولت‌های بسیط با اختیار برنامه‌ریزی مرکزی
۴۰	لوگزامبورگ
۴۱	ایرلند جنوبی

۴۱	یونان
۴۳	۲. دولت‌های بسیط با تفویض اختیار برنامه‌ریزی به شهرداری‌ها
۴۳	دانمارک
۴۹	نروژ
۵۵	فنلاند
۶۰	۳. دولت‌های بسیط با تفویض اختیار به مناطق
۶۰	پرتغال
۶۳	بریتانیا
۷۱	۴. دولت‌های در حال گذار اروپای شرقی و مرکزی
۷۲	لهستان
۸۴	کتابشناسی فصل سوم
۸۵	■ فصل چهارم: طرح‌های فضایی در کشورهای اروپایی با نظام حکومتی
	شبه فدرال و فدرال
۸۵	۱. دولت‌های بسیط منطقه‌ای شده
۸۵	ایتالیا
۸۹	اسپانیا
۹۱	۲. دولت‌های فدرال
۹۱	اتریش
۹۸	سوئیس
۱۲۰	بلژیک
۱۲۴	کتابشناسی فصل چهارم
۱۲۵	■ فصل پنجم: آمایش سرزمین در فرانسه
۱۲۶	۱. جایگاه داتار در نظام دولتی فرانسه
۱۲۸	۲. مرور سریع فعالیت‌های آمایش سرزمین در فرانسه: از آغاز تا کنون

۱۳۳	۳. تشکیلات آمایش سرزمین در فرانسه
۱۳۶	۴. سکونتگاه‌ها در برنامه‌ریزی آمایش سرزمین
۱۳۶	سیاست‌های شهری متعارف
۱۴۷	گرایش‌های نوین در طراحی شبکه شهری
۱۵۶	گرایش‌های قابل تشخیص: از آینده چه می‌دانیم؟
۱۶۳	۵. آینده‌نگری دربارهٔ فرانسه سال ۲۰۲۰
۱۶۴	نقاط تنش: رویدادهایی که بردار آینده هستند
۱۶۶	تحلیل فرصت‌ها و تهدیدهای سرزمینی
۱۶۸	۶. چهار سناریو برای فرانسه سال ۲۰۲۰
۱۶۸	سناریوی مجمع‌الجزایر متلاشی (سناریوی نولیبرال)
۱۷۰	سناریوی مرکزیت نوین
۱۷۲	سناریوی محلی متمایز
۱۷۵	سناریوی چندمرکزی به هم پیوسته (سناریوی منصفانه)
۱۷۷	دفاع از چندمرکزی به هم پیوسته
۱۸۴	۷. آمایش سرزمین و طرح‌های کالبدی
۱۸۴	طرح‌های شهری تا پایان سال ۲۰۰۰
۱۸۵	قانون همبستگی و نوسازی شهری
۱۸۷	کتابشناسی فصل پنجم
۱۸۹	■ فصل ششم: تجربه برنامه‌ریزی کالبدی / فضایی در سوئد
۱۹۰	۱. سابقه برنامه‌ریزی کالبدی در سوئد
۱۹۳	سازمان ملی مسکن، ساختمان و برنامه‌ریزی شهری (Boverket)
۱۹۳	شورای محیط شهری
۱۹۴	۲. تشکیلات حکومتی در سوئد و برنامه‌ریزی کالبدی
۲۰۰	۳. نمونه‌ای از برنامه‌ریزی شهری: برنامه جامع شهر گوتنبرگ

۲۰۲	۴. قوانین طرحریزی کالبدی و شهرسازی
۲۰۷	کتابشناسی فصل ششم
۲۰۹	■ فصل هفتم: تجربه برنامه‌ریزی کالبدی/ فضایی در هلند
۲۰۹	۱. تشکیلات حکومتی در هلند
۲۱۰	۲. تشکیلات تهیه طرح‌های فضایی
۲۱۳	۳. سازوکار طرحریزی فضایی
۲۱۵	۴. ابزارهای آمایش سرزمین
۲۲۳	تصمیم‌های کلیدی آمایش سرزمین
۲۲۴	۵. گزارش‌های ملی آمایش سرزمین: گزارش سوم
۲۲۵	یادداشت جهت‌گیری
۲۲۶	یادداشت شهرنشینی
۲۲۹	یادداشت نواحی روستایی
۲۳۰	برنامه منطقه‌ای، طرح ساختاری و طرح تفصیلی
۲۳۶	۶. گزارش چهارم: به سوی افق ۲۰۱۵
۲۳۶	دگرگونی‌های اجتماعی و اثر آن بر برنامه‌ریزی
۲۴۰	خطوط اصلی سیاست‌ها
۲۵۱	اجرای برنامه چهارم
۲۵۳	۷. بازنگری در قانون برنامه‌ریزی فضایی
۲۵۵	اصلاح قانون در جهت اجرای سیاست‌ها
۲۵۶	اجرای قوانین برنامه‌ریزی فضایی
۲۵۶	تشریفات تصمیم‌گیری و حمایت‌های قانونی
۲۵۸	۸. برنامه فضایی پنجم ۲۰۲۰/۲۰۰۰
۲۵۸	قوت و ضعف سند چهارم برنامه‌ریزی فضایی
۲۵۹	هدف‌های سند پنجم برنامه‌ریزی فضایی
۲۶۰	هلند در حال تغییر است

۲۶۷	سیاست‌های فضایی ملی
۲۷۴	برنامه‌های منطقه‌ای
۲۷۸	کتابشناسی فصل هفتم
۲۷۹	■ فصل هشتم: تجربه برنامه‌ریزی کالبدی (آمایش سرزمین) در آلمان
۲۸۱	۱. تشکیلات حکومتی در آلمان
۲۸۴	۲. مبانی حقوقی آمایش سرزمین
۲۸۵	۳. نهادهای آمایش سرزمین
۲۸۵	نهادهای فدراسیون
۲۸۷	نهادهای مشترک فدراسیون ولاندها
۲۸۸	نهادهای لاندها
۲۸۹	۴. جهت‌گیری‌ها و هدف‌ها
۲۹۰	قانون اساسی
۲۹۰	اتحادیه اروپا
۲۹۲	قوانین آمایش سرزمین: گرایش‌ها و اصول
۳۰۵	۵. ابزارها و راهکارها
۳۰۶	نظام مکان‌های مرکزی
۳۱۴	نظام محورها
۳۱۷	نواحی تخصیص اولویت‌دار
۳۱۸	نواحی کارکرد تخصصی
۳۱۹	۶. آمایش فضایی در مقیاس کمون‌ها
۳۱۹	برنامه تخصیص زمین‌ها
۳۲۱	برنامه ساختمان
۳۲۱	۷. مالیه دولت و نابرابری سرزمینی
۳۲۳	همسان سازی منابع لاندها

۳۲۵	همسان سازی مالیاتی در سطح کمون‌ها
۳۲۶	بهبود وضع زندگی در روستاها
۳۲۶	۸. راهکارهای نوین برنامه‌ریزی فضایی
۳۲۷	کنفرانس‌های منطقه‌ای
۳۲۸	شبکه‌های شهری
۳۲۸	مسابقه: مناطق آینده
۳۳۰	کتابشناسی فصل هشتم
۳۳۱	■ فصل نهم: طرح‌های اتحادیه اروپا
۳۳۱	۱. مراحل مهم پیدایش نهادها
۳۳۲	۲. هدف‌های اتحادیه اروپا برای برنامه‌ریزی فضایی
۳۳۶	۳. مناطق اروپایی
۳۳۸	۴. همکاری فراملی در منطقه بالتیک
۳۳۹	پیدایش برنامه منطقه دریای بالتیک
۳۴۰	دیدگاه‌های کمیته برنامه‌ریزی فضایی منطقه دریای بالتیک
۳۴۷	چشم‌انداز و راهبردهای پیرامون دریای بالتیک
۳۴۹	اقداماتی که متعاقباً انجام گرفت
۳۵۳	برنامه‌ریزی میان-بخشی VASAB 2010
۳۵۵	۵. اتحادیه شهرهای بالتیک
۳۵۸	کتابشناسی فصل نهم
۳۵۹	■ فصل دهم: تجربه طرح‌های کالبدی/ فضایی در دیگر نقاط جهان
۳۵۹	۱. برنامه‌ریزی کالبدی/ فضایی در هندوستان و چین
۳۶۰	هندوستان
۳۶۳	جمهوری خلق چین
۳۶۶	۲. تجربه برنامه‌ریزی کالبدی/ فضایی در ژاپن

۳۶۶	برنامه‌های اول تا چهارم ژاپن (۱۹۶۲-۲۰۰۰)
۳۶۸	برنامه جامع توسعه ملی پنجم: طرحی بزرگ برای قرن بیست و یکم
	برنامه‌ریزی منطقه‌ای و شهری در ژاپن
۳۷۹	۳. برنامه‌ریزی فضایی در برخی از کشورهای قاره آمریکا
۳۷۹	ایالات متحده
۳۹۰	کانادا
۴۰۳	کتابشناسی فصل دهم
۴۰۵	■ فصل یازدهم: تجربه طرح‌های کالبدی / فضایی در جمهوری کره
۴۰۶	۱. تشکیلات حکومتی و تقسیمات کشوری در کره
۴۰۷	۲. تشکیلات تهیه طرح‌های سرزمینی در کره
۴۰۹	وزارت ساختمان و ترابری
۴۱۰	مؤسسه پژوهش در سکونتگاه‌های انسانی
۴۱۹	۳. مبانی قانونی طرح‌های کالبدی (سرزمینی)
۴۲۰	۴. طرح‌های جامع پیشین سرزمین
۴۲۵	۵. چهارمین طرح جامع سرزمین: ۲۰۲۰-۲۰۰۰
۴۲۵	نیاز به طرح جامع سرزمین و ویژگی‌های آن
۴۲۶	مسائل و مشکلات مهم سرزمین ملی
۴۲۸	مشکلات اجرای طرح‌های جامع سرزمین
۴۲۸	تکالیف ناشی از تحولات نوین
۴۳۰	تجدید ساختار سرزمین ملی برای گذار به دوران رشد پایدار
۴۳۰	۶. جهت‌گیری‌های اساسی طرح
۴۳۱	هدف‌های اصلی
۴۳۱	استراتژی‌های اصلی
۴۳۳	۷. برنامه‌های اجرایی

۴۳۴	اجرای استراتژی ایجاد محورهای باز و یکپارچه توسعه سرزمینی
۴۴۱	اجرای استراتژی گسترش رقابت پذیری منطقه‌ای
۴۴۵	اجرای استراتژی ایجاد محیط زیست سالم و دلپذیر
۴۵۹	اجرای استراتژی ایجاد شبکه‌های سریع ترابری و اطلاعات
۴۶۸	اجرای استراتژی پایه‌ریزی همکاری میان دو کره
۴۷۰	کتابشناسی فصل یازدهم
۴۷۱	■ فصل دوازدهم: تجربه جهانی در زمینه برنامه‌ریزی فضایی و انطباق آن با وضع ایران
۴۷۲	۱. رهیافت طرح‌های ملی و منطقه‌ای ایران
۴۷۲	آرمان طرح‌ها: مدیریت خردمندانه سرزمین
۴۷۴	ابزارهای تحقق مدیریت خردمندانه سرزمین
۴۷۷	دقیق‌تر کردن
۴۸۱	کامل‌تر کردن
۴۸۲	گسترده‌تر کردن
۴۸۴	۲. روش مطالعات
۴۸۴	نقشه
۴۸۸	سیستم اطلاعات جغرافیایی (ساج)
۴۸۸	ترکیب‌های بخشی
۴۹۵	ترکیب و تلفیق نهایی: نقشه تناسب زمین‌ها
۴۹۹	شبکه شهری و روستایی
۵۰۲	منطقه‌بندی (زونینگ) سرزمین
۵۰۶	۳. ارزیابی طرح‌های ایران در پرتو تجربه جهانی
۵۰۶	جدی بودن موضوع
۵۰۸	موضوع‌های بررسی: برخورد انفعالی
۵۱۰	مشارکت

۵۱۱	دقت مطالعات و مقیاس نقشه‌ها
۵۱۳	استاندارد نقشه‌ها
۵۱۳	قوانین و مقررات
۵۱۶	تشکیلات تهیه طرح‌های فضایی
۵۱۸	اجرای طرح‌های کالبدی / فضایی
۵۲۱	کتابشناسی فصل دوازدهم
۵۲۲	از همین نویسنده

آغاز سخن

آمایش سرزمین که تلفیقی از سه علم اقتصاد، جغرافیا و جامعه‌شناسی است شامل اقدامات ساماندهی و نظام‌بخشی به فضای طبیعی - اجتماعی - اقتصادی ملی یا محلی است که براساس تدوین اصلی‌ترین جهت‌گیری توسعه بلندمدت کشور در یک نگاه از بالا به توسعه ملی و تعیین بازتاب‌ها، امکانات و قابلیت‌ها و موانع و تنگناها و تلفیق دو فرآیند فوق در برخورد با بخش‌های اقتصادی و هماهنگی بین بخشی و منطقه‌ای می‌باشد. رویکرد آمایش سرزمین در همه ابعاد مکمل و برطرف کننده نارسایی‌هایی است که با قابلیت ایجاد زمینه تعامل میان سه عنصر انسان، فضا، فعالیت و ارائه چیدمان منطقی فعالیت‌ها در عرصه سرزمین می‌بایست در مراحل تدوین برنامه‌های توسعه و اجرای آنها (بلندمدت، میان‌مدت، کوتاه مدت) به‌عنوان نگاه غالب و سند بالادست عمل نماید و آمایش سرزمین در کنار برنامه‌ریزی اقتصادی، ضمن تکمیل و اعتلای نظام برنامه‌ریزی کشور می‌تواند پاسخگوی بسیاری از مشکلات و کمبودهای مطرح شده باشد. سند آمایش سرزمین بعنوان راهبردی ملی و بلندمدت حاوی سطوح مختلف فراملی - ملی و استانی باشد و برای رسیدن به این هدف تدوین سندی بالادست که اصلی‌ترین جهت‌گیری‌های توسعه بلندمدت کشور را با رویکردی راهبردی مطرح نماید، بیش از پیش ضرورت یافت. سند مزبور یا همان نظریه پایه توسعه ملی در مرحله اول مطالعات آمایش تهیه و پس از طرح در هیأت محترم دولت در شورای آمایش سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی نهایی گشت.

بر اساس قانون دولت مکلف است به‌منظور توزیع متناسب جمعیت و فعالیت در پهنه سرزمین با هدف استفاده کارآمد از قابلیت‌های کشور با استفاده از مطالعات انجام شده سند ملی آمایش سرزمین را تهیه نماید.

نخستین تجربه در زمینه آمایش سرزمین در سال‌های قبل از انقلاب توسط مهندسین مشاور ستیران سازمان یافت و نتایج دوره اول مطالعات آمایش سرزمین اسلامی ایران و ضرورت

تجدید نظر در همه ارکان در دهه ۶۰ کشور انجام شد که بنابه دلایل مختلف بروز در عرصه‌های اجرایی و برنامه‌های توسعه کشور را نیافتند و نتوانست از مرحله طرح پایه فراتر رود اما دو بار تجربه تدوین برنامه‌های بلندمدت با نگاه به سرزمین در کشوری با وسعت جغرافیایی ایران که سابقه بیش از ۵۰ سال برنامه‌ریزی را تجربه کرده است یافته‌های گرانمایی برای نظام برنامه‌ریزی و برنامه‌ریزان کشور به همراه دارد. در میان برنامه‌ریزان نیز تلقی واحدی از آمایش سرزمین وجود نداشت و حکایت از تعدد برداشت‌ها از مقوله آمایش سرزمین در نظام برنامه‌ریزی و اجرایی کشور دارد که موجب شده علیرغم تلاش‌های فراوان سنت برنامه‌ریزی اقتصادی با آمایش سرزمین در تقابل و رقابت قرار گیرند و به تحدید عرصه‌های لازم برای پیشبرد مطالعات آمایش منجر شود. مجموعه مطالعات آمایش هر چند در حیطه عملیات برنامه‌ریزی فرصت ظهور نیافته است اما انباشت معارف آمایشی در شرایطی که معضلات کشور تفاوت چندانی با گذشته نکرده و همچنین فضای نوینی با شرایط محیط درونی و تحولات بیرونی پس از جنگ و تجربه تهیه دو برنامه توسعه، دستور هیات محترم دولت در سال ۱۳۷۶ برای انجام دور دوم مطالعات آمایش صادر گردید مطالعات آمایش سرزمین در بهار ۱۳۷۹ تدوین شد و رهیافت‌های نظریه پایه توسعه ملی در جلسات شورای آمایش سرزمین سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی نهایی شد و مبنای مطالعات آمایش سرزمین در مرحله‌ای تفصیلی گردید که در بهار ۱۳۸۲ پس از جمع‌بندی آماده ارائه به هیات محترم وزیران شد.

توجه به آمایش سرزمین که مولود نوعی دیدگاه جامع نگر، دورنگر و راهبردی بود نه تنها به روابط بین بخشی و بین منطقه‌ای نظر داشته بلکه روابط بخشی - منطقه‌ای را هم مد نظر دارد.

و خلاصه با توجه به هدف کلی آمایش سرزمین که سازماندهی فضای ملی با هدف حفظ و بهره‌برداری خردمندانه از سرزمین و تقویت جایگاه بین‌المللی و تقویت نقش منطقه‌ای کشور بر پایه مزیت‌های اجتماعی و طبیعی سرزمین (منابع انسانی، منابع انرژی، منابع معدنی و موقعیت جغرافیایی) و فرصت‌های بیرونی با رعایت اصول آمایش سرزمین است و با توجه به برخورداری کشور از سند چشم‌انداز بلندمدت توسعه، نقش و جایگاه آمایش سرزمین عمدتاً معطوف به تبیین فضایی این دیدگاه و ترسیم الزامات تحقق آن در توسعه بلندمدت کشور از طریق ایجاد رابطه منطقی بین توزیع جمعیت و تخصیص ترکیب فعالیت‌ها در پهنه سرزمین با توجه به ویژگی‌های فضایی محیطی مناطق می‌باشد. علاوه بر اهداف آمایش سرزمین در خصوص تحقق رشد اقتصادی سریع، پیوسته و با ثبات و ایجاد ساز و کارهای انگیزشی برای

رشد بهره‌برداری عوامل تولید (انرژی، سرمایه، نیروی کار، آب و ...) و پشتیبانی از کارآفرینی فعالیت‌های نوآورانه و ظرفیت‌های فنی و ... تحقق رقابت‌پذیری اقتصاد کشور در سطح بازارهای داخلی و خارجی و تعامل با جهان در همه عرصه‌ها و هم پیوندی با اقتصاد جهانی از دیگر هدف‌هاست. لذا مطالعات و استفاده از تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران از آن دسته مطالعات با ارزشی خواهد بود که همواره مفید بوده و دید بصیرت را به دست‌اندرکاران خواهد بخشید.

پیروز حناچی

معاون شهرسازی و معماری

و دبیر شورای عالی شهرسازی

به نام آن که جان را فکرت آموخت

مقدمه

برپایه مطالعات و پژوهش‌های انجام شده، «توسعه ملی» که جان مایه هدفمند «آمایش سرزمین» و مبتنی بر تعاریف و مصوبات قانونی است، بی‌گمان در گرو توزیع مناسب جمعیت و فعالیت در گستره سرزمین با بهره‌مندی موثر و کارآمد از توانمندی‌ها، قابلیت‌ها و مزیت‌های موجود کشور است. آمایش سرزمین نیز که به عنوان طرح و برنامه‌ی راهبردی، مهم‌ترین و پایه‌ی‌ترین جهت‌گیری توسعه بلندمدت به‌منظور بازشناسی و بازنمایی امکانات، استعدادها و قابلیت‌ها از یک سو و محدودیت‌ها و تنگناها از دیگر سو برای زدودن نارسایی‌ها و ایجاد تعامل مطلوب بین عناصر سه‌گانه انسان، فضا و فعالیت و چگونگی جای‌دهی و چیدمان منطقی و ممکن آن بر سرزمین را به‌عهده دارد، بدون تردید با انجام مطالعات علمی گسترده، پژوهش‌های سخته و ژرف، دیدی جامع‌نگر و بهره‌مندی از تجارب ارزشمند صورت گرفته، ممکن و مقدور خواهد بود.

اگر چه سابقه مطرح شدن مقوله «آمایش سرزمین» در ایران به سال‌های پیش از انقلاب برمی‌گردد و بررسی و تجدید مطالعات نخستین آن در دهه شصت مورد توجه قرار گرفته و کشورمان از نظر نظام برنامه‌ریزی دست کم در منطقه خاورمیانه خوشبختانه پیشگام بوده است، با این همه، اقدام‌هایی از این دست و بویژه انجام رسمی دور دوم مطالعات آمایش، تدوین اسناد و تفصیل مطالعات مربوط به آن، عمری کم‌تر از یک دهه دارد. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران که انجام پژوهش‌ها و مطالعات طرح‌های ملی، منطقه‌ی و موردی را در نزدیک به بیست سال گذشته، وجهه همت خود قرار داده و با انتشار ره‌آورد این پژوهش‌ها برای پاسخ به نیازهای فزاینده کشور در راستای بالندگی علمی و گسترش زمینه‌های

دانش نظری در مقوله‌های برنامه‌ریزی سرزمینی، آمایش و طرح‌های کالبدی ملی و منطقه‌یی همواره کوشیده است، آشنایی پژوهشگران، دانشوران و کارشناسان و مدیران صاحب تصمیم را نیز با این مباحث - نه تنها در سطح داخلی، که در عرصه‌ها و اندازه‌های بین‌المللی - امری بایسته و ضروری می‌داند.

هم بدین‌روی، مرکز مطالعات و تحقیقات با حسن استقبال از کتاب ارزشمند «آمایش سرزمین، تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران» که در پی سال‌ها پژوهش، تجربه‌اندوزی و ممارست، به قلم رسای پژوهشگر فرهیخته و دانشور صاحب نظر، جناب آقای دکتر «فیروز توفیق» نگارش یافته، چاپ و انتشار آن را در دستور کار خود قرار داده است.

ضرورت افزایش آگاهی نسبت به مقوله‌های آمایش سرزمین و توسعه ملی و همچنین ریشه‌دار شدن این مباحث در مراکز علمی و دانشگاهی کشور، و بویژه ضرورت آشنایی و رویکرد برنامه‌ریزان و مسئولان امور کلان اقتصادی، اجتماعی و مدیریتی میهن مان به این مباحث، و متقابلاً لزوم آگاهی آنان از چند و چون این‌گونه مطالعات پایه و چگونگی انجام و فرجام آن‌ها در دیگر کشورهای پیشرفته جهان، وجوب انتشار این اثر گرانبایه را در چندان کرده است.

همراهی و حسن مساعدت وزارت مسکن و شهرسازی در فراهم سازی بستر مناسب برای مؤلف برجسته و صاحب نظر کتاب حاضر، به نوبه خود، شایسته تقدیر و سپاس است؛ کاری که با انتشار این اثر، افزون بر ایجاد زمینه بسط و گسترش مفاهیم پیشتر یاد شده، مباحث تابعه را به مراکز علمی، انجمن‌های حرفه‌یی و حتی سطوح جستجوگر جامعه نیز تسری خواهد داد. همچنین جای خوشحالی است که وجود زمینه جذب مباحث نظری در مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، اکنون با انتشار این کتاب، امکان سنجش همه جانبه مقوله‌هایی چون آمایش را در کشورمان در جایگاه تجربه‌یی جهانی، با موارد مشابه آن در دیگر کشورها و با نگاه و نظر به قوانین و ضوابط مربوطه، به نیکی فراهم آورده و تجربه‌های موفق و قابل تامل آنان را، فراروی پژوهشگران و مدیران و مسئولان کشورمان قرار داده است.

کتاب آمایش سرزمین، تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران» که با نگاهی جامع‌نگر در دوازده فصل مشیع تدوین یافته است، افزون بر بررسی و بازنمایی سابقه برنامه‌های فضایی در ایران، تجربه‌ها و طرح‌های فضایی و آمایش سرزمین را در کشورهایی چون فرانسه، سوئد، هلند،

آلمان، جمهوری کره و دیگر نقاط جهان مورد بررسی قرار داده و با اشراف و احاطه‌یی ستودنی، به انطباق تجارب برنامه‌ریزی کشورهای یاد شده با وضع ایران، پرداخته است. از این منظر، با تقدیر دیگر باره از دانش و درایت مؤلف گرامی، و همت و همراهی تمامی آنان که در آماده سازی این کتاب ارجمند کوشیده‌اند، مطالعه آن را به همه دست‌اندرکاران «طرح‌آمایش» و طرح‌های کالبدی ملی و منطقه‌یی و در یک کلام به دوستان و دوستان برنامه‌ریزی‌های بنیادین جمهوری اسلامی ایران برای پایداری و بالندگی همیشه ایران زمین توصیه می‌کند.

محمدتقی حسینی

مدیر عامل مرکز مطالعات و تحقیقات

شهرسازی و معماری ایران

آذر ۱۳۸۳

پیشگفتار مؤلف

این کتاب حاصل پژوهشی است که بنا به سفارش معاونت شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی انجام گرفته است. در این پژوهش قرار بر این بود که چگونگی امر برنامه‌ریزی فضایی/ کالبدی یا آمایش سرزمین در کشورهایی که در این زمینه صاحب تجربه هستند بررسی شده و از این رهگذر راهکارهایی برای بهبود طرح‌هایی که در ایران با عنوان طرح‌های کالبدی ملی و منطقه‌ای در دست اجراست، فراهم شود. گزارش‌ها به تدریج تهیه شده با واسطه مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری وابسته به وزارت مسکن و شهرسازی تحویل داده شد. متنها در نهایت این فکر برای نویسنده پیش آمد که گزارش‌های پراکنده به هم پیوسته شده به صورت کتابی درآید تا برای همگان آسانتر در دسترس باشد. به‌ویژه که موضوع کتاب هم در برنامه‌های دانشگاهی گنجانده شده و هم گروه‌های خصوصی و عمومی متعدد پژوهش‌های از این دست را در دستور کار دارند.

در این بررسی آمایش سرزمین را در گسترده‌ترین مفهوم آن در نظر گرفته‌ایم؛ یعنی تجربه کشورها را چنان که هست، بی کم و کاست، توضیح داده‌ایم. اما در استخراج توصیه‌ها خود را تنها به طرح‌های کالبدی/ فضایی محدود کرده‌ایم. پیداست که با استفاده از همین بررسی به آسانی می‌توان پیامدهای آنرا برای مطالعات آمایش سرزمین به شیوه‌ای که در سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور هم معمول است، سنجید.

آشنایی نویسنده با موضوع آمایش سرزمین به سبک و شیوه فرانسوی که بعدها در ایران نیز در مطالعات سازمان برنامه و بودجه وقت الگو قرار گرفت، سابقه طولانی دارد. در اولین مقاله‌ای که در این زمینه در سال ۱۳۴۶ انتشار یافت صاحب این قلم مشارکت مستقیم داشت. اما حساسیت نسبت به حفاظت و به‌این منظور مدیریت سرزمین مدت‌ها بعد یعنی در نیمه نخست دهه ۱۳۶۰ پدیدار گشت. در این سال‌ها با مؤسسات مشاوره در برنامه‌ریزی منابع طبیعی

مانند شرکت مهندسین مشاور یکم در طرح‌هایی چون طرح جامع شیلات (شمال و جنوب و آب‌های داخلی)، مراتع اشترانکوه و سه‌بند، تأمین آب باغات زیتون رودبار، طرح جامع توسعه و احیای کشاورزی و منابع طبیعی حوزه آبخیز شمالی کارون، تالاب انزلی و خلیج گرگان همکاری می‌کردم. در برخی از این طرح‌ها مسئولیت برنامه‌ریزی و تلفیق مطالعات به‌عهده من بود. نتیجه آنکه ناگزیر بودم با متخصصان گوناگون منابع طبیعی مانند متخصصان خاکشناسی، زمین‌شناسی، مرتع، جنگل، منابع آب، محیط زیست، شیلات، زراعت و باغداری و دامداری همکاری نزدیک داشته باشم. برای تلفیق مطالعات می‌بایستی عمیقاً پیام اصلی مطالعات این گروه‌ها را دریابم. برآثر همین بایستگی‌ها بود که دریافتم فصل مشترک پیام همه این مطالعات چیزی جز هشدار نسبت به تخریب منابع تجدیدشونده (یعنی تبدیل منابع تجدیدشونده به منابع محدود) به دلیل دخالت انسان از جمله برآثر گسترش سکونتگاه‌ها و فعالیت‌های وابسته نیست.

تقریباً همه مراتع ایران برآثر چرای بی‌رویه تخریب شده در موارد زیادی به کویر مبدل شده‌اند. این امر دامداری عشایری و روستایی ایران را به علوفه دستی وابسته کرده است. جنگل‌های انبوه سراسر کشور برآثر بهره‌برداری بیش از حد ظرفیت اگر نه پاکتاشی دست کم به جنگل‌های تنک شاخه‌زاد مبدل شده‌اند. تخریب پوشش گیاهی از نظر حفاظت منابع آب (افزایش ذرات معلق در آب‌های سطحی) و خاک (فرسایش برآثر آبدوی) نیز زنگ خطر بزرگی را به‌صدا درآورده است. افزون براین بسیاری از خاک‌های حاصلخیز کشور یا برآثر گسترش شهرنشینی به کلی از دست رفته یا به دلیل روش‌های نادرست کشت از جمله کشت دیم در شیب‌های بالاتر از ۱۲-۱۵ درصد (دیمزارهای کم‌بازده) و نیز امحای پوشش گیاهی دچار فرسایش شدید شده‌اند. به دلیل صید بی‌رویه و آلودگی روز افزون آب‌ها منابع آبریزان هم در دریای خزر و هم در خلیج فارس آسیب فراوان دیده برخی از گونه‌ها به‌کلی منقرض شده‌اند یا محل تخم‌ریزی آنها تخریب شده است. زیستگاه‌های حیات وحش کشور یکی پس از دیگری تنگ‌تر شده برخی یک‌سره از بین رفته‌اند. چشم‌اندازهای زیبای سرزمین ما که از منابع مهم ایرانگردی و جهانگردی است، در دست ویرانی است. اینها نمونه‌هایی از آسیب‌هاست. ایکاش در فرصتی با مشارکت کارشناسان فن همه ماجرا با تفصیل درخور بیان شود.

شاید عده‌ای تصور کنند که اینگونه شرح مصائب غلوآمیز است. واقعیت این است که ابعاد

فاجعه از این هم گسترده‌تر است. با مراجعه به سفرنامه‌ها و کتاب‌های جغرافیای گذشته نمونه‌های بارزی را از ستمی که بر اثر فقدان مدیریت سرزمین بر منابع طبیعی این مرز و بوم رفته می‌یابیم. تنها دو نمونه: در سال ۱۲۹۷ هجری قمری فیروز میرزا حاکم کرمان به قصد بمپور از کرمان خارج شده طی طریق می‌کند. در یادداشت‌های او که در سال ۱۳۶۰ با عنوان *سفرنامه کرمان و بلوچستان* به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و به وسیله مؤسسه بابک انتشار یافته می‌خوانیم که «آبادی در این راه نیست و جنگل است از درخت گز...». در راه فهرج «این راه همه جنگل از درختهای بزرگ کنار و گز...». پس از فهرج در راه بزمان «جنگل بسیار خوب و بقاعده‌ای است مثل کلاردشت مازندران از دو فرسخی به ریگان مانده باز جنگل بود. وسعت این جنگل و صحرا خیلی است. درختهای کهن بسیار خوش‌وضع مثل کنار دریای مازندران و درختهای ابریشم سه جور درخت گز در این جنگل دیدم» در منزل هجدهم بمپور «از اول منزل جنگل انبوه از درختهای قوی سخت قطور است و ارتفاع آنها زیاده از سیزده چهارده ذرع نمی‌شود». «در سر راه بمپور به کهنوج، ده چاه‌شور است. و همه این راه جنگل از درختهای گز و کنار و ورک که درختهای ورک بقدر درختهای بسیار بزرگ شده بلکه بقدر چناری می‌باشند».

در زمستان سال ۱۳۲۳ هجری قمری یعنی حدود یک قرن پیش شخصی به نام عبدالرحیم کاشانی برای حمل تنباکو برای رژی اسلامبول توسط اداره لنج اخوان از اصفهان به قصد اهواز خارج می‌شود. شرح سفر و مشاهدات او در صفحه‌های ۳۰ تا ۵۴ کتاب *لسان السلطنه سپهر* به نام *تاریخ بختیاری* که عکس آن از روی نسخه پیرامون ۱۲۸۸ تهران در سال ۱۳۵۵ انتشار یافته، درج شده است. مسیر او لنجان، اورجن (بروجن)، هفته‌جان، پیرادبه (فراذبه)، قلعه مامکان (قلعه ممکای ارمنی نشین)، دستا نزدیک شلمزار، جوتقان و از طریق تنگ معروف به درکش‌ورکش به بهشتی (بهشت‌آباد) سپس اردل است. چون به اردل می‌رسد یعنی از سردسیر وارد گرمسیر می‌شود ناگهان با منظره جنگل‌های بسیار انبوهی مواجه می‌شود. از زبان خود او: «از اردل به بعد اطراف جنگل است در تمام راه جنگل بلوط و ون بعضی از نقاط اینکوه‌ها باندازه جنگل‌ها انبوه است که واقعاً انسان در شگفت می‌ماند».

اگر امروز روز گذر کسی خواه در راه بمپور خواه در راه اردل به همین مناطق بیفتد، دیگر نشانی از جنگل‌های انبوه «شگفت‌انگیز»، «بعینه مثل حالت و وضع فرنگستان» و «از انبوهی عبور متعذر» نخواهد یافت. در نقشه‌های پوشش زمین‌های این مناطق نیز که با استفاده از

داده‌های ماهواره‌ای تهیه شده‌اند، تنها یادگار آنها مراعاتی کم‌وبیش تخریب شده است. گهگاه نیز به چند تک‌درخت برخورد کرد که از گزند روزگار جان سالم به‌در برده به‌جای مانده‌اند. با توجه به آنچه گذشت هنگامی که از گروه ما خواستند تا شرح خدمات و روش‌شناسی مطالعات کالبدی ملی و منطقه‌ای را تنظیم کنیم، پیشاپیش می‌دانستیم که از تکالیف مهم طرح‌های سرزمینی، مدیریت سرزمین به معنای جلوگیری از تخریب منابع تجدید شونده است. این عامل مهم همراه با عوامل دیگر از آن شمار لزوم کاهش خطر سوانح طبیعی در عین توجه به جاذبه‌ها و محدودیت‌های اجتماعی و اقتصادی، مهمترین عوامل تعیین کننده تناسب زمین‌ها برای گسترش شهرها و مجموعه‌های بزرگ صنعتی و خدماتی است. کوتاه سخن فلسفه طرح‌های کالبدی ملی و منطقه‌ای کاملاً بومی بوده از تجربه کشورخودمان نشأت گرفته است. آشنایی ژرف‌تر ما با تجربه جهانی متعاقباً رخ داد. این کتاب گزارش همین آشنایی است.

جا دارد از حمایتی که جناب آقای دکتر پیروز حناچی معاون محترم وزارت مسکن و شهرسازی از ادامه این پژوهش کرده‌اند، صمیمانه تشکر کنم. همچنین از کمک‌های بی‌دریغی که از سوی مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری به‌ویژه جنابان آقایان دکتر مصطفی کیانی ریاست محترم و مهندس ناصر بنیادی معاونت محترم مرکز و همکاران ایشان شده، بی‌نهایت سپاسگزارم. همکاری و همراهی ناظر محترم طرح جناب آقای دکتر اسفندیار زبردست استاد دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران و راهنمایی‌های دیگر اعضای کمیته نظارتی که با حوصله در جلسات رسیدگی به طرح شرکت فرموده نظرات اصلاحی را متذکر شده‌اند، بسیار مغتنم بوده است. از کمک‌های سرکار خانم مهندس وجدانی و سرکار خانم کیوان هم کمال تشکر را دارم.

با آنکه در این طرح پژوهشی مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران تنها در مرحله گزینش مجری دخالت داشت - که به این مناسبت از جنابان آقایان دکتر زنجانی مدیر محترم بخش جمعیت‌شناسی مرکز و دکتر حبیبی استاد محترم دانشگاه تهران و همکارانشان در کمیته اولیه انتخاب سپاسگزارم - این مرکز مهمترین نهاد کشور برای مطالعات منطقه‌ای از نوع کالبدی و فضایی بوده و هست. بخش مهمی از آشنایی صاحب این قلم با طرح‌های از این دست هم مدیون همکاری با طرح‌ها و راهنمایی‌های مسئولان و همکاران سابق و لاحق مرکز مذکور از جمله آقای مهندس ایرج صدیقیان، خانم مهندس هایدۀ نصیری و آقای دکتر ناصر عظیمی است. بی‌تردید بدون پشتیبانی و پیگیری جناب آقای مهندس

محمد تقی حسینی مدیرعامل محترم مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران این کتاب، دست‌کم به این صورت، انتشار نمی‌یافت. امیدوارم مراتب امتنان صمیمانه مرا برای حوصله‌ای که به‌خرج داده‌اند، بپذیرند. ویراستاری کتاب را سرکار خانم دکتر معصومه شاه‌حسینی انجام داده‌اند و کار پرزحمت صفحه‌آرایی، غلط‌گیری و مقابله متن به عهده سرکار خانم آناهیتا مظفری و حروف‌چینی آن به عهده سرکار خانم نوشین آقازاده بوده است. از هر سه کمال تشکر را دارم.

فیروز توفیق

تهران، آبان‌ماه ۱۳۸۳